

Наталія Побірченко

ДО ІСТОРІЇ ВЗАЄМИН М. ДРАГОМАНОВА ТА КИЇВСЬКОЇ ГРОМАДИ В КОНТЕКСТІ УКРАЇНСЬКОГО КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНИЦЬКОГО РУХУ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ СТ.)

З часу проголошення державності спостерігається тенденція до активного перегляду, переосмислення і об'єктивного висвітлення історико-педагогічного процесу в Україні. Інтенсивно заповнюються «білі плями» української історії в усіх галузях суспільного життя, і серед них – в освітній. Відбувається справжній ренесанс української історіографії, здійснюються широкі дослідження історико-педагогічної спрямованості, зокрема педагогічно-просвітницької діяльності різних товариств, об'єднань, рухів, що діяли в Україні. Об'єктом цих досліджень стають тривалий час недоступні архівні джерела, епістолярії, творча спадщина діячів освіти, культури, літератури та ін. Аксиоматичним у цьому контексті є переконання щодо необхідності докладного і всебічного вивчення історії українського просвітницького руху з метою усвідомлення сутності і сенсу цього історико-педагогічного надбання минулого і визначення шляхів сучасного розвитку національної освіти на основі розуміння власного досвіду.

З огляду на зазначене у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. потребує дослідження розвиток української педагогічної думки. Саме тоді, починаючи з 60-х років ХІХ ст., під впливом національно-визвольних подій у Європі, а також антикріпосницької реформи 1861 року спостерігається пробудження інтелектуальних і моральних сил в усіх сферах громадсько-політичного життя Російської імперії. Цей рух охопив міста Київ, Одесу, Полтаву, Харків, Чернігів та інші і вилився в потужну просвітницько-педагогічну діяльність української інтелігенції. Саме тоді виникають нелегальні гуртки, об'єднання, товариства, члени яких сповнені прагнення поширювати освіту серед народу, пробуджувати його національну самосвідомість. Ці товариства незабаром стали називатися Громадами.

Метою своєї діяльності Громади ставили формування національної свідомості й самосвідомості українського народу, пробудження його національної гідності через прилучення до здобутків насамперед української, а потім і світової культури шляхом навчання грамоти, рідної мови, читання, математики, історії, народної куль-

тури, прилучення до книги, театру, красного письменства тощо.

Відповідно до визначеної мети українські Громади, виробили основні напрями педагогічної й просвітницької діяльності, провідними з-поміж яких були:

а) освітня діяльність як складова українського культурного процесу, що визначилась у конкретній роботі зі створення громадівцями недільних шкіл, щоденної школи, педагогічної школи, у виданні українських підручників для народних шкіл. Завдяки праці в цьому напрямі вперше відбулося виокремлення української мови як основи культурного процесу;

б) видавнича діяльність Громад (журнал «Основа» (1861–1863); «Киевская старина» (1882–1906); «Україна» (1907); газети «Черниговский листок» (1862–1863) та «Киевский телеграф» (1875); літературне видавництво «Вік» (1895–1918) тощо), спрямована на формування національної свідомості українського народу, підпорядкована культурно-просвітницькій і освітній діяльності;

в) наукова діяльність (Південно-Західний відділ Російського географічного товариства (1871–1876)) у формі етнографічних досліджень, що давало змогу виявити історико-культурні застави розвитку духовності українського народу. Такі дослідження збагатили педагогічну думку, представили українські народні традиції як суттєву частину народної педагогіки. В такому ж контексті громадівці вивчали дитинство, спираючись на романтизовану народну мораль, народні уявлення й вірування, народну творчість, маючи на меті формування молодого покоління у національному дусі.

Громади проіснували в активній формі до 1907–1908 рр., до того часу, коли були дозволені легальні громадські організації і почали утворюватися «Просвіти», що стали природним продовженням діяльності Громад.

Визначну роль у громадівському русі відіграли педагоги, письменники, вчені, культурні діячі, чия праця, виступи в пресі, художня і наукова творчість були могутнім чинником формування та розвитку національної ідеї, громадянського пробудження й оздоровлення

суспільства. Великий внесок у цю справу зробили такі громадівські діячі, як: М. Старицький, І. Нечуй-Левицький, Панас Мирний, М. Коцюбинський, М. Лисенко, М. Костомаров, В. Антонович, П. Житецький, О. Потебня, М. Драгоманов, О. Русов, О. Стоянов, десятки й десятки культурно-мистецьких діячів другої половини XIX – початку XX ст.

Світогляд громадівців формувався насамперед під впливом кирило-мефодіївців, особливо творчості Т. Шевченка, М. Костомарова, П. Куліша.

«Ми отримали од старшого покоління, – писав пізніше згадуючи 60-ті роки XIX століття П. Житецький, – романтичний погляд на народ і народність. Ми поклонялися народу як животно-рощій стихії. Нам почувалось, що перше проміння свободи освітить нам народну думу з такої сторони, з якої ми не бачили її, що вийдуть із самого народу великі сили, котрі стануть рядом з нами для великої праці на українській ниві» [13].

Разом з тим, їм були не байдужі західно-європейські впливи. Вони з особистісною зацікавленістю спостерігали за процесами націотворення, що відбувалися в Європі, особливо після революції 1848 року. Читаючи праці Р. Оуена, А. Сен-Симона, Ж. Р. Прудона, Ф. Лассалю, Ш. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо та ін., громадівці ознайомлюються з німецькою класичною філософією, англійськими, французькими утопічними соціалістичними доктринами, їм духовно близькі були твори російських письменників, які з розумінням ставилися до ідей українського відродження – М. Рилєєва, М. Карамзіна, І. Тургенєв, М. Некрасова, М. Лермонтова, О. Герцена та ін. Як бачимо, світова гуманістична думка мала безпосередній вплив на вироблення громадівцями власної позиції, власного погляду на український народ, на Україну.

Громадівців об'єднувала любов до України, її мови, культури, історії. Їхнє українолюбство не мало в своїй основі ідеї національної винятковості. Це був патріотизм, проїнятий любов'ю до свого народу, викресленого в Російській імперії з історико-культурного процесу. «В питаннях національних, – пояснював П. Житецький, – ми не йшли далі тої мети, котра визначається потребою самооборони. Дуже гидкий нам був як польський, так і московський націоналізм з інстинктом державного насильства» [12].

Отже, громадівці були прихильниками національної ідеї, але не підносили її до рівня національного шовінізму. Вони були переконані, що український народ рівноправний серед інших, він має свою мову, історію, культуру і тільки йому притаманний народний характер. Шляхом підвищення його культурного й освітнього рівня, вони прагнули піднести народ до рівня

розвинених народів Європи.

Світоглядні цінності й переконання громадівців упродовж всієї діяльності змінювалися і розвивалися, що, безумовно, впливало на їхні стосунки. Це, зокрема, стосується М. Драгоманова і членів Київської громади.

Михайло Петрович Драгоманов, студент Київського університету св. Володимира ще на початку 60-х років був активним членом Київської громади. Саме тоді за його активної участі створюються недільні школи з українською мовою викладання, починають видаватися українські підручники, налагоджується збирається етнографічного і фольклорного матеріалу, ведеться боротьба дозвіл впровадження української мови в народних школах, вперше запроваджується така нова форма організації просвітництва серед населення, як народні читання (публічні лекції). Видаються перші навчальні книги для українських дітей і дорослих – букварі, розробляється методика викладання окремих предметів, апробуються в недільних школах перші українськомовні підручники.

Починаючи з 1862 року в просвітницькій діяльності громадівців з'явилися серйозні труднощі: підозри у «сепаратизмі», закриття недільних шкіл, педагогічної школи та ін. Заварило педагогічно-просвітницьку діяльність громадівців і польське повстання 1863 року. Громадівці, як відомо, не співчували і не підтримували його, а навпаки, вважали великою бідою, що принесе немало горя, втрат, спричинить і трагедії. «Не насунься на Україну ця справжня напасть, польське повстання 1863 року, – писав Б. Познанський, – зі всіма його наслідками, од яких втратив у своєму розвитку український націоналізм, можливо, ми мали б не одного Рильського з його розумінням духу народного, з його безмежною любов'ю до України... У порушенні правильного ходу розумового розвитку історичного життя України й полягає причина мого недоброзичливого ставлення до польського повстання в Україні, що втягнуло багато моїх хороших товаришів у цю гибільну, викликану нерозумінням суспільного національного складу України ватажків повстання» [17, с. 19].

Одразу ж після придушення повстання розпочалися розправи з його учасниками. Впала підозра й на членів Київської громади, які не мали жодного стосунку до цих подій. Втім, польські студенти, «зводячи рахунки з українцями, ставили на вид урядові, що вони партія поборена, а от українофільство – то паскудна шкода, що може перерости в смертельну гангрену». Це свідчення належить П. Житецькому, який згадував, що «нас почали цькувати і в канцеляріях, і в печаті» [18]. Довершив знищення на цьому етапі активної просвітницької і культурної діяльності

громадівців антиукраїнський таємний циркуляр міністра внутрішніх справ Валуєва від 8 липня 1863 року.

Обставини для діяльності Громад були несприятливі, хоча їхня просвітницька і громадська діяльність приносила видимі позитивні наслідки. М. Драгоманов у «Австро-руських споминах» писав: «Повернувшись у Київ по вакаціях (1863 рік – Н. П.), я застав велику зміну в українофільських кружках. Дехто вже дістався вчителі гімназій і не появлявся у Києві, другі поступили в нові «мирові посередники», котрі заводив уряд після повстання поляків. Громада майже не збиралася. Про видання популярних книг не було вже розмови... Словом, увесь українофільський рух серед київської молодіжі, такий гучний ще перед вакаціями 1863 р., зовсім затих» [9, с. 28–29]. Щоб уникнути арештів, громадівці залишали Київ. Більшість пішла працювати мировими посередниками, «потішаючи себе думкою, що хоч і казенна робота, але, все ж, робота для народу» [18].

Закінчивши у 1863 році Київського університет Михайло Драгоманов працює вчителем географії другої Київської гімназії.

З 1868 року з'їжджаються до Києва колишні активні громадівці – П. Житецький, В. Беренштам, Т. Рильський та інші, – які свого часу розійшлися з Києва, побоюючись репресивних дій влади. В університеті працює тісно пов'язаний зі студентською молоддю В. Антонович. У 1869 році до Києва приїздить П. Чубинський, маючи доручення Російського Географічного Товариства щодо проведення знаменитої експедиції в Південно-Західний край, яка мала підготувати статистичні й етнографічні матеріали. Поступово активне життя Київської громади починає відновлюватися.

Після блискучого захисту магістерської дисертації у 1870 році М. Драгоманов був призначений приват-доцентом університету з правом наукового відрадження за кордон для професійного вдосконалення, чим він і скористався. Протягом 1870–1873 рр. молодий вчений слухав лекції в провідних європейських університетах, працював у бібліотеках Німеччини, Італії, Австро-Угорщини. Повернувшись з-за кордону М. Драгоманов активно долучається до діяльності Київської громади, яка на той час зміцніла і стала однією з найвпливовіших організацій демократичного спрямування. Вона виявилася вдалою формою організації творчо-наукової інтелігенції, свідомої свого національно-патріотичного покликання. Важливість і вдалість саме такої форми громадського об'єднання, зокрема, бачиться в тому, що до нього ввійшло чимало непересічних творчих особистостей, знаних у світі представників письменства, музики, філо-

логії, історії, фольклористики, етнографії тощо. До того ж, поважні її члени принесли із 60-х у колектив 70-х років ідеї, знання і традиції громадівського життя попереднього періоду. На той час до Київської громади входили діячі з кількох генерацій. Як згадує І. Антонович, дочка активного громадівця В. Антоновича, до старшої генерації основоположників громадівського руху входили: «батько (В. Антонович – Н. П.), Драгоманов, Беренштам, Житецький, Цвітківський, Рильський, Косач, Чубинський, Познанський, Лисенко, Старицький, Константинович, Панченко та ін. З-поміж молодших назвемо таких, як: Трегубов, Науменко, Русов, Шульгін, Міщенко, Тумасов та ін. Нарешті, третя генерація, ще молодша. Правда, вони не жили постійно у Києві, через що дехто з них на засіданнях бував тільки спорадично» [23, с. 126].

Громада 70-х років значно різнилася від Громади 60-х не тільки кількісним складом, а й структурою і якісним складом. Якщо остання мала характер студентського об'єднання з налітом романтизму, до складу якої міг входити кожний, хто визнавав українські звичаї, обряди, мову, літературу, то Громада 70-х років була таємною конспіративною організацією, зі строгим відбором членів. Її членами були переважно люди високоосвічені, ерудовані, з твердими українськими переконаннями. «Громада складалася в основному з людей, що належали до університетського і взагалі науково-літературного осередку, – писав Д. Дорошенко, – вона була далека од якоїсь революційної діяльності, але цілком віддавалась діяльності інституційно-визвольній, на ґрунті українських інтересів» [8, с. 56].

Однією з перших справ, що захопила громадівців на початку 70-х років, була експедиція П. Чубинського, який мав намір надати цьому заходу не стільки адміністративного, скільки чисто наукового характеру, широко використати цю експедицію в інтересах вивчення етнографії всієї України, а не лише трьох губерній так званого Південно-Західного краю, як було офіційно заплановано [3]. Свою участь у діяльності експедиції громадівці розглядали як одну з першочергових справ.

У цей час В. Антонович і М. Драгоманов активно готували до друку наукову працю «Історичні пісні малоруського народу», надаючи цьому дослідженню великого значення. «Київська громада 1860-х років, – писав М. Грушевський, – хотіла мати історію автентичну, свобідну від усяких фальсифікаторів, вповні науково зроблену, провірену, зведену, об'яшену найкращими своїми науковими силами» [7, с. 98].

Отже, діяльність громадівців у цей період спрямовувалася на просвітництво. Особливо це

помітно у вирішенні науково-видавничих завдань. Як писав у своїх спогадах Ф. Вовк, «Громада...», після розгрому в 1863–4, за кілька літ до 1872 року, вже встигла видати збірник казок І. Рудченка та приготувати видання «Історичні пісні українського народу», укладання словника для якого забирало майже весь час наших «таємних зібрань». Решта часу присвячувалась підготовці української популярної літератури, сперечались з приводу правопису. Таким чином, більша частина діяльності нашої «Громади» зводилась до чисто наукових і науково-видавничих праць, ховатись з якими було, хоч і смішно, та на горе, необхідно» [3, с. 46–47]. Життя підказувало, що потрібна була легальна інституція, яка надавала б громадівцям можливість значно розвинути свої важливі починання в галузі українознавства і мовознавства, збільшити видавничі досягнення, залучити до роботи нових і нових фахівців, і домогтись сприяння вчених і адміністративних закладів. З метою об'єднати розрізнені сили і спрямувати їх до роботи із всебічного вивчення України, вони, підтримавши ідею П. Чубинського, вирішили організувати Відділ Імператорського Російського Географічного Товариства у Києві.

Одразу зазначимо: Відділ відіграв величезну роль у розвитку громадівського руху, адже, за спогадами С. Русової, він «розбурхав національну свідомість багатьох млявих, пригнічених українців, витворив фанатиків фольклору і етнографії, таких як Новицький з Катеринослава, Манжура з Харківщини. Його праця захопила всі верстви громадянства. Наче якась ціла національна течія побігла по Україні разом з товстими зшитками, записаними українськими народними піснями та казками, з'явилися перші бруньки нової національної свідомості» [21, с. 155].

Отже, громадівці дістали можливість втілювати свої ідеї в практику за допомогою легальної установи; всі комісії Відділу очолили громадівці.

Повернувшись із-за кордону і вперше побувавши на засіданні Відділу 23 вересня 1873 року, М. Драгоманов так занотував у «Автобіографії» свої враження: «В Києві я застав чималий рух українців. Старші чинили зерно нововідкритого «Юго-Западного Отдела Географического Общества», студенти збиралися у гуртки і працювали над словником, подумували і про популярні книжки» [16, с. 361].

Тим часом організаційна і наукова робота Відділу Південно-Західного Імператорського Російського Географічного Товариства, активно розпочата проведенням ряду культурно-просвітніх і видавничих заходів, розширювалася і набувала глибокого змісту.

У той самий час в Україні виникали різні нелегальні та напівлегальні гуртки й організації, поширювалися соціалістичні ідеї. М. Драгоманов, який повернувся з-за кордону, також став виявляти радикалізм і прихильність до соціалізму. Хоча громадівці в переважній більшості були прихильниками ідеї аполітичного українства, зорієнтованого тільки на культурно-освітні завдання і цілі.

Виступи М. Драгоманова у пресі завжди були колочими, гострими, критичними щодо чинної влади. За це його називали «бунтарем», а поліція здійснювала постійний нагляд.

Влучну характеристику еволюції поглядів М. Драгоманова дав М. Грушевський. У статті «Місія Драгоманова» видатний історик писав: «У 1873–4 рр., після... цюрихської конференції починається у Драгоманова нахил до сповідання соціалізму як чергової справи для української інтелігенції, – тим часом як давніш він уважав її справою для біжучого моменту нереальною, а також і те різке підчеркування обов'язковості політичного радикалізму, котре бачимо у нього після його повороту до Києва, – замість попереднього відкладання політичної роботи на дальший план, доки під неї не буде підведена культурно-національна база» [1, с. 194].

Перебування серед європейців помітно вплинуло на світогляд М. Драгоманова. «У Києві я застав чималий рух серед українців, – писав він. – Але багато чого не подобалось мені в київських українофілів: по-перше, уступчивість офіційним колам й залицання до консервативних кіл, а у молоді – навіть ворожнеча до «радикалів», як тоді звали соціалістів; друге – величезна одсталість од європейських ідей наукових і політичних та претензія вирішати всі справи самим національним духом, як то робили московські слов'янофіли» [10, с. 129].

Недоліком і відсталістю вважав М. Драгоманов і те, що багато громадівців, особливо молоді, не знали чужих мов і через те, мріючи бути вільними од «московської» цивілізації, справді не могли стати вище од неї і опинялись навіть нижче російських радикалів, які так само були не здатні черпати ідеї безпосередньо з Європи, хоча, правду кажучи, читали деяких філософів, економістів та інших у російських перекладах [10, с. 129]. На думку М. Драгоманова, той, хто не читає 2–3 європейськими мовами і не був у Західній Європі, той не може бути самостійним громадським діячем [11, с. 36]. У листі до Павлика після від'їзду за кордон, він писав: «Київська компанія завше була не дуже міцна з боку теорії; про її членів можна було завше сказати, що вони люди доброго серця й чесні (не ташкентці, як усі обрустелі в Києві)... Але власне розумний і скільки-небудь образований чоловік у них

був і єсть тільки В. Б. Антонович... та й той в останні роки зовсім одстав од Європи навіть науково» [15, с. 92].

Заради справедливості, при всій повазі до М. Драгоманова, розуміємо необхідність зауважити: ці його слова не відповідали дійсності. Адже відомо, скільки талановитих вчених, педагогів, письменників було серед членів Київської громади, діяльність яких відіграла велику роль у розвитку української науки. До Громади ходили переконані українці, але не всі вважали за необхідне ставити культурне національне відродження на ґрунт політичного визволення, для багатьох це здавалось небезпечним і занадто спішним [20]. Тому вони й закидали не раз М. Драгоманову, як людині з соціалістичними переконаннями, що, мовляв, радикали зовсім не хочуть знати українства; на це він гостро відповідав: той не радикал, хто на Україні не визнає українства, як і навпаки: кожний українофіл, що не визнає радикалізму, є нікчемний українофіл [4, с. 126].

На той час до своїх домівок, зокрема до Києва, повертається багато молоді, яка навчалася в Західній Європі і здобула певне ідеологічне загартування, довідавшись про революційні рухи (особливо історію Паризької комуні), і перейнялась ентузіазмом пропаганди і пафосом революційної діяльності [6, с. 16]. І поки Київська громада далі трималася філологічної та культурної праці, навкруги М. Драгоманова збирався гурток, що поділяв його думки та пересвідчення про політичну боротьбу задля здобуття Україною справжнього визволення. Молодим людям імпонувала гострота публіцистичних виступів М. Драгоманова, його полемічний талант, ерудиція та широта поглядів.

Посередником між Київською громадою, М. Драгомановим, з одного боку і молодіжними гуртками, з другого, був Ф. Вовк, «помешкання якого було місцем притулку не тільки для київської молоді, але також і для провінційних приїжджих, як сільських учителів так і робітників» [22, с. 144]. З-поміж молоді виділялися з громадського погляду найактивніші організатори: С. Подолинський, М. Драгневич, І. Басов, І. Житецький, Ф. Винниченко, В. Дебагорій-Мокрієвич та ін. Ця молодь, як твердив і М. Драгоманов, критично поставилась до старих українофілів з їхнім практичним консерватизмом. У нових умовах радикальна молодь стала називати себе українофілами, зважаючи на те, що старих українофілів 60-х років залишилось небагато. Вона була переконана, що ці люди віджили своє і настає пора громадських борців іншого складу та пошибу [19, с. 126].

Яку ж програму діяльності визначали для себе ці молоді українофіли? «Наш ідеал, – писав

С. Подолинський, – розселитися по всій Україні. За такої величезної переваги мужицького населення наші прагнення, звичайно, спрямовані переважно на осідлу частину населення. Щодо цього вже й тепер дещо робиться, а коли заявиться про себе робітничий рух, а він уже народжується, тоді буде робитись ще більше...

За першої можливості ми заснуємо за кордоном робітничу, тобто народну газету, й тоді, напевно, справи підуть набагато краще. Те ж стосується і видання народних книжок» [19, с. 129].

«Ви запитаєте, звичайно, – зазначав далі С. Подолинський, – що ті українофіли будуть говорити мужикам. Звичайно, будуть говорити й тепер говорять різне й по-різному, але все зводиться ось до чого: земля наша, заводи та ін. також, засіб – захоплення шляхом революції» [19, с. 129].

Певна річ, такі радикальні погляди молодих людей, що їх підтримував М. Драгоманов, і ще дехто із радикально налаштованих членів Громади, не могли не бентежити громадівців. І пізніше це стане причиною розходжень між старими і молодими громадівцями та утворення Старої та Молодої Громади.

У своїх спогадах І. Антонович (дочка В. Антоновича) писала: «Ще до першої подорожі Драгоманова за кордон деякі члени Київської громади були трохи незадоволені з нього за його часом гострі протиурядові промови. Згодом, коли він повернувся з-за кордону десь восени 1873 року, він уже не обмежився усною пропагандою, а повів її і через пресу. Такі виступи ще більше звернули увагу влади не тільки на М. Драгоманова, а й на діяльність цілої Громади. Посипались репресії, почалися постійні труси, як у нас, так і в інших членів Громади у помешканнях, та «запрошення» батька для «об'яснення» до губернатора» [4, с. 124].

Та характерна річ: чим більше тиснула на М. Драгоманова Київська адміністрація, тим більше він поринав у сферу не тільки наукових, а й політично-громадських інтересів. Про це свідчили його виступи в київській пресі, і на засіданнях Громади [4, с. 125]. М. Драгоманова було знову покликано до попечителя і запропоновано піти у відставку за власним бажанням. Однак він відмовився.

Проте, на думку декого з громадівців, М. Драгоманов дещо легковажно поставився до цієї ситуації. Після розмови з куратором, він одразу поїхав у Галичину, де за ним, як записав у щоденнику О. Кістяківський, стежили російські та місцеві шпигуни, і відразу в Києві стало відомо, що М. Драгоманов у Галичині відвідував народні зібрання, вів розмови з учасниками цих акцій. Уже сама поїздка його до Львова, – зазначав О. Кістяківський, – була вкрай «недоцільна,

капітально суперечливою з огляду на бажання залишитися в університеті» [28, с. 28]. Про приватні взаємини та розмови з радикальними галичанами одразу дізнавались відповідні служби в Києві, навіть більше, в Міністерстві стало відомо, що М. Драгоманов на мітингу у Львові проголосив відокремлення України од Росії, в інтересах спілки з Польщею. Про це навіть було поінформовано царя [12, с. 32].

Отже М. Драгоманов набуває репутації політичного агітатора, що певною мірою відповідало дійсності.

У серпні цар, перебуваючи проїздом в Києві, запитав у попечителя Київського навчального округу П. Антоновича: «Как в твоём ведомстве?». На відповідь, що все благополучно, цар додав: «А Драгоманов и его партия?» [28, с. 30].

27 серпня 1875 року жандармський генерал О. Потапов повідомив київського генерал-губернатора (наводимо мовою оригіналу): «По поводу сделанного Министерством Народного Просвещения распоряжения к увольнению от службы доцента университета Св. Владимира Драгоманова за украинофильское направление, не соответствующее видам правительства, Государь Император Высочайше повелеть соизволил: увольнение Драгоманова от службы произвести после предложенного в сем году Высочайшего Его Императорского Величества проезда через Киев; относительно же оставления Драгоманова на жительство в Киеве предоставит Вашему Сиятельству выслать его административным порядком, если пребывание его в том крае признано будет вредным» [1, с. 345].

7 вересня 1875 р. М. Драгоманова було звільнено з університету за так званім третім пунктом, без права на пенсію та на подальшу державну службу. 19 вересня рада університету вислухала розпорядження попечителя і прийняла рішення до виконання [1, с. 345]. Та київські громадівці не залишили в біді М. Драгоманова.

Вдома у В. Антоновича у зв'язку з цією подією зібралися члени Громади, довго щось обмірковували, радилися про свої наступні дії. Одне було зрозуміло напевне: М. Драгоманову залишатися в Україні стало вже небезпечно. Тоді, наприкінці 1875 р. громадівці і Михайло Петрович прийняли рішення про його від'їзд за кордон для організації та видання українського журналу. Хоча зауважимо таке рішення завдало Громаді чимало нових клопотів. По-перше, вже від початку виявилось нелегко дійти згоди й одностайності в питаннях як організації, так і змісту журналу. А журнал мав представляти інтереси не тільки Київської громади, а й інших Громад України, – адже всі покладали на нього багато сподівань.

Так, одні з членів Одеської громади вима-

гали заснування такого органу, котрий би на зразок Бакунінських видань, проповідував анархічно-бунтарські ідеї. Друга частина Громади, кияни М. Лисенко, М. Драгоманов та ін., хотіли б за допомогою журналу пропагувати свої соціально-політичні ідеали та залучити вкраїнське послідовне громадянство, надто демократично налаштовану молодь, до боротьби за ці ідеали з реакційними та консервативними силами. Нарешті, третя частина громадівців, найбільш масова, – В. Антонович, Т. Рильський, П. Житецький, Ю. Цвітківський та інші, – щонайменше уваги звертали на поширення соціально-політичних ідей і соціально-революційну боротьбу з царським урядом; друкований орган Громади, вважали помірковані діячі, мав би висвітлювати й науково обґрунтовувати українську справу і показати західноєвропейському громадянству справжні реалії московської окупації України [4, с. 127–128]. До того ж, друкований орган повинен мати характер більше культурно-національний і продовжувати традиції діяльності тодішньої Київської Громади.

Дебати на засіданнях-обговореннях були такими гострими і гарячими, що, як згадувала І. Антонович, «батько після кожного такого засідання приходив додому дуже нервовий, а часом почував себе просто хворим» [4, с. 127].

З метою досягнення згоди щодо життєдіяльності журналу вирішили створити комітет, який би сформулював і визначив проблематику та напрям майбутнього друкованого органу. До складу комітету (пізніше названий М. Драгомановим «Комітет 12-ти») увійшли: В. Антонович, М. Драгоманов, В. Беренштам, П. Житецький, Ю. Цвітківський, М. Лисенко, М. Ковалевський, М. Старицький, Ф. Панченко, О. Лоначевський-Петруняка, О. Русов, К. Михальчук [4]. М. Драгоманову як редакторові вирішено було платити 1200 крб. на рік (його доцентська ставка), а також видавати 1500–1600 крб. із громадівського фонду на друк і загалом на утримання журналу, якому було дано назву «Громада».

Як писав Г. Житецький (син П. Житецького), який досліджував цей період діяльності Київської громади «все, що не можна було друкувати в Росії, а вимагалося обороною справи, з питань української історії, літератури, політики, прав українського слова, що належало до ознайомлення українського, російського й європейського громадянства з українським громадянським рухом у минулому та сучасному, – мало стати темами для науково-публіцистичного видання. Між громадівцями було конкретно розподілено напрямки, за якими вони повинні були готувати матеріал для видання за кордоном» [4, с. 128].

Як спеціалісту М. Драгоманову було до-

ручено, писати до журналу статті з історії західноєвропейських релігій. Решта статей з українознавства мала бути представлена іншими спеціалістами, членами Громади. В. Антоновичу було доручено написати ряд статей, у яких він мусив науково обґрунтувати принципи українства; П. Житецький і К. Михальчук у своїх працях повинні були вияскравити особливості української мови й істотну різницю її від інших слов'янських мов, особливо російської; Ф. Вовк, М. Ковалевський і П. Чубинський у своїх студіях мусили вказати на основні відмінності та властивості українського народу в аспекті антропології та етнографії. Всі ці роботи мали регулярно надсилатися і друкуватися у «Громаді». Місцем проживання М. Драгоманова і видання часопису було обрано Відень.

Та особливого значення у таких обставинах набувала одна із простих практичних і, здавалось, нерозв'язних проблем. Для видання журналу потрібні були кошти. Грошовий фонд Громади на той час складався з внесків членів Громади, які вносили по **10 %** од свого місячного заробітку до громадівської каси, а також із пожертв осіб, які співчували українській справі. Так, І. Антонович у своїх спогадах писала, що значні пожертви для Громади надавав одеський домовласник Янченко, а також М. Семеренко. Фактично, книжкова продукція Громади в Києві і за кордоном виходила великою мірою завдяки коштам цих двох меценатів [4, с. 129].

Та для видання журналу за кордоном цих коштів було явно замало. Тоді виручив молодий громадівець Я. Шульгін: на той час він одержав спадщину в розмірі **15 тис. крб.** (до речі, тоді це було велике багатство) і **12 тисяч** з них вніс у скарбницю Старої Громади на видання, особливо за кордоном, українських книжок. Ці гроші на той момент і вирішили велику справу [12, с. 36].

З самого початку «Комітет **12**», знаючи політичні амбіції М. Драгоманова, поставив перед ним серйозну умову: уникати «гострих виступів на соціально-політичні теми проти російського уряду та обмежуватися в доборі матеріалу тільки культ-національними моментами» [4, с. 129]. Це, звичайно, не зовсім влаштувало М. Драгоманова, але діватись було нікуди. Адже Київська громада забезпечувала йому і його сім'ї проживання і роботу за кордоном. Хоч пізніше М. Драгоманов у своїх листах не раз скаржився, що редагування журналу «Громада» поставило його в складне становище і він повинен був виконувати роботу, яка суперечила його переконанням. І коли він почав не рахуватися з наказом «Комітету **12**», виявляти свої революційні настрої, громадівці, як писав він «перші й залишили поле битви, як тільки він просурмив атаку» [4, с. 129].

Заради історичної правди, зазначимо, що це було не зовсім так. Коли М. Драгоманов висловлював ці претензії, ним керувало не почуття справедливості, а гордість і амбіції. Щоб докладно з'ясувати суть цієї колізії, треба було б мати більше і листів, і спогадів, і архівних матеріалів. Все ж і те, що маємо, дає нам певні підстави сказати: у цій справі багато залежало і від особистого характеру М. Драгоманова. Не применшуючи його активної діяльності, його таланту і нашої поваги до нього, не можемо знецінювати й заслуги його оточення, тих, які знаючи його характер, рахувалися з ним, шанували його і вибачали йому особисті образи та всілякі непорозуміння, – головне вони вбачали в успіхах української проєкції.

Вкажемо ще на одну важливу річ стосовно М. Драгоманова. Якби Громада не відрядила його за кордон, то невідомо, як би склалася його доля в Російській імперії. Адже йому заборонялося жити в столицях (Києві й Петербурзі), заборонялося жити в Україні. Було зрозуміло: йшлося до заслання. Чи зміг би він стільки сказати й надрукувати без моральної, а особливо матеріальної підтримки Громади? Громада спорядила М. Драгоманова за кордон «задня оборони українського діла перед цілою Європою на підставі ширшої, аніж можлива була в державі російській», – говорив пізніше П. Житецький [13].

Проводжали громадівці М. Драгоманова з великою надією. Справа бачилася такою важливою, що вони перед нею схилили голови й забували на якийсь час про свої незгоди» [4, с. 129]. Більшість, як і сам М. Драгоманов, були впевнені, що еміграція буде недовгою. У своїх спогадах Г. Житецький писав: «Згадується, як одного погожого дня в лютому у батька мого зібралося декілька приятелів і Михайло Петрович з родиною. Жвава бесіда за столом оберталася мало що не виключно коло майбутніх закордонних справ Драгоманова...». «Батько, – свідчить далі Г. Житецький, – розважливо ставився до мрій про незабарні зміни в урядуванні російською державою, стримував ентузіастичні думки Михайла Петровича про можливість скоро повернутися в Україну, щоб у нових умовах життя продовжувати працю, яку він їхав розпочинати і лагодити у вільному краю Європи» [12, с. 37].

Перед виїздом М. Драгоманова за кордон Київська Громада піднесла йому спеціально виготовлений великий альбом із написом «Од щирого товариства. Київ, **1876 р.**». В альбомі були місця для фотографічних портретів членів Громади, яких не встигли зробити до від'їзду М. Драгоманова і, крім того, містилося **20 великих знімків Києва** [1, с. 408].

Тоді ж, у час проведів, і склав М. Лисенко музику до слів Т. Шевченка «Чи ми ще зйдемося

знову, чи вже навіки розійшлись», яку присвятив М. Драгоманову [12, с. 37].

Громадівці взялися до продовження своєї, відомої вже наукової, просвітньої, культурної діяльності. Тоді вони вирішили у рамках Південно-Західного Відділу об'єднати наукові сили Києва, розпорошені в дев'яти різних наукових товариствах, і створити спільну наукову бібліотеку та місцевий музей. Завдяки цьому, вважали члени Відділу, наукові розвідки кожного товариства матимуть ширше використання.

Але невдовзі після від'їзду М. Драгоманова вийшов репресивний Емський указ (1876), згідно з яким було закрито Південно-Західний відділ географічного товариства в Києві, що стало серйозним ударом для громадівського руху.

Указ 1876 р. був настільки антинародним, грубим і брудним, що навіть офіційно не публікувався: всі розпорядження, з ним пов'язані, подавались під грифом «цілком таємно». Навіть у російських колах, – писав М. Грушевський, – не було добрим тоном підтримувати чи виправдувати ці обмеження. Ліберальні діячі знали, що «цю брудну роботу» пригнічення українського життя в інтересах великоросійського, виконують адміністрація, жандармерія, поліція, «министерство народного просвещения, святаейший синод, управление по делам печати» і багато всіляких інших «почтенных и полупочтенных» установ. Тому нетактовним, – казав М. Грушевський, – вважалося наголошувати на великорусській національній точці зору, «відкривати національне обличчя» великоруське [5, с. 48].

Жодним чином не можна виправдати дії адміністративно-репресивних органів проти українства. Зазнали удару найперше громадівці. Одні з них продовжували свою діяльність за кордоном, інші відійшли від справи, треті ще намагалися і за умов переслідування та перешкод на кожному кроці, проводити роботу. Політичні й економічні обставини змушували цих останніх виявляти певну лояльність до уряду (здебільшого вони були педагогами, викладачами в середніх та вищих школах), і раз по раз переміщалися з місця на місце, спізнавали обшуки, арешти, заслання. Тяжко було нести і моральний тягар, відчувати певну моральну меншовартість: колишні знайомі відверталися, сприймали їх як ворогів. Дружина М. Старицького, Софія Віталіївна, якось писала до своєї подруги Людмили Драгоманової: «Чи підеш у театр або на вулицю, то дивись усі перші твої знайомі, більш чи менш індиферентні, мало не Юзефовичами поставали: здається ще ніколи не було такого упадку суспільної нравственності [1, с. 177]. А М. Старицький зробив наприкінці листа приписку для М. Драгоманова: «А мене оце тягають по жандармеріях за передмову до «Дум», а надто за посвя-

ту. Чорт їх бери, хай подавляться! Така думка: кинути свій дорогий і рідний край, та хоч раз дихнути вільним повітрям: може воно надихне – не рабське сумирря перед падлюками, а міцне слово правди: тут тепер така мерзота, що й дихати тяжко [1, с. 178]. Й іншим разом пише так само гостро: «...Дивуєшся навіть, як можна жити у такому чадному повітрі, повному Юзефовичів та Шульгінних?» [1, с. 180].

Це був тяжкий час, громадівцям доводилось переборювати величезні труднощі, однак вони не полишали своєї справи.

На одному з перших засідань після тяжкого літа 1876 р., позначеного заборонами, громадівці обговорюють програму своєї подальшої роботи. На цьому зібранні йшлося про написання українських підручників, науково-популярної, художньої літератури, яку хоч і не можна було тоді видавати, але фахівці вважали за потрібне готувати матеріали на майбутнє. А що можна, те – друкувати тепер у Львові, що вдається – «пробивати» у Петербурзі.

Над програмою діяльності Громади того часу серйозно працював Ю. Цвітковський. З цього приводу він інформував М. Драгоманова: «Якщо тепер зовсім неможливе видання та поширення наших книжок між народом, присвятим (ми) свою працю створенню лексикону, граматики, підручників (нехай будуть викінчені), щоб на це з часом не витратити потрібного для справи часу. Будемо науково розробляти все, пов'язане з життям народу, цього не забороняють нам навіть тепер. А до речі, ми дуже мало з ним знайомі [1, с. 221].

У руслі наукової і видавничої діяльності Київська громада розглядала і плани та можливості видань за кордоном, що їх мав забезпечити М. Драгоманов. Громадівці навіть з певним нетерпінням очікували початку його видавничої роботи, яка, на їхню думку, чомусь затримувалась. А ті публікації, які з'являлися, були занадто політичними. Відчувалося, що М. Драгоманов ігнорує настанови «Комітету 12», власне ініціаторів тривалого його відрядження за кордон [4, с. 130].

Про це, зокрема, писала І. Антонович, передаючи реакцію батька і громадівців у Києві на перші зарубіжні публікації. «Пам'ятаю, скільки нервувався та хвилювався батько, – згадувала вона, – читаючи ряд публікацій, скільки висловлював докорів на адресу Михайла Петровича... «Для чого ці політичні крайності, кому вони потрібні; він нерозважно губить українську справу...» – ці слова не раз повторював батько, осуджуючи М. Драгоманова. Аналогічні погляди висловлювали і багато інших членів Київської громади [4, с. 131].

Цю сторінку взаємин М. Драгоманова і Київської Громади ґрунтовно дослідив М. Гру-

шевський, до статті якого ми й відсилаємо читачів (Місія Драгоманова // Україна. – 1926. – № 2–3). Вчений об'єктивно і докладно розглянув «обставини і настрої, в яких виникла місія М. Драгоманова, на переломі 1875–6 року, і дав ґрунтовну відповідь на запитання: з якими намірами і директивами виїздив він тоді і наскільки відповідала їм його праця за кордоном». І, заглиблюючись у цю тему, видатний історик застерігав майбутніх дослідників від однобічного підходу до вивчення питань видавничої діяльності М. Драгоманова.

«Маючи сильний полемічний темперамент, – писав М. Грушевський, – М. Драгоманов взагалі був схильний занадто налягати на оборону своєї позиції даного моменту, спускаючи з очей свою власну еволюцію. Тим часом зміни в його громадській і політичній орієнтації, при непохитності певних основних, так би сказати – громадсько-етичних принципів, протягом його сорокалітньої громадської діяльності проходили чималі, і ніяк не годиться, орієнтуючись у ній, класти в купу його погляди і вислови з років 1860-х і 1880-х. А сим занадто часто погрішають люди, що з так би сказати – загально-драгоманівською хрестоматією в руках підходять до характеристики його позицій у тім чи іншій конкретній питанні, і дають не раз невірну перспективу тих дійсних умов і відносин, які в тім моменті мали місце фактично» [6, с. 4].

Коли ж пізніше М. Драгоманов на зауваження громадівців щодо радикальності його виступів за кордоном, відповідав, що вони його самі до цього штовхали, М. Грушевський так пояснював цю колізію: «...Між київською громадою і тоді поруч прихильників соціал-революційного курсу не бракувало також людей, котрі зовсім не вимагали такого курсу, а навпаки стояли за напрям ще поміркованіший, ніж той, що його намічав Драгоманов. Може в «комітеті дванадцяти» сі помірковані були меншістю; може і в комітеті і поза комітетом вони не мали охоти тоді споритися з прихильниками соціалреволюційного курсу або з тою програмою, котру начеркнув Драгоманов. Але такі люди, як Антонович, Житецький, Михальчук, правдоподібно не ховалися зі своїми гадками про потребу поміркованішого курсу – хоча, повторяю, може, і в ті часи не вважали вказаним іти на бій з лівішими товаришами. Цілком можливе, що в «комітеті дванадцяти» чи в одеській нараді про закордонне видання Драгоманову приходилось полемізувати головню з соціал-революціонерами, а помірковані помовчували. Але фактично і тоді в момент виїзду, позиція Драгоманова була посередня між соціал-революціонерами і націонал-культурниками і він в пізнішій своїй обрахунку з киянами неоправдано закидав якраз сим культурникам, які

зісталися на своїх старих позиціях, що вони в 1875/6 р. були соціал-революціонерами і підвели його, випхавши на сю дорогу. Справляли його на сю путь інші, але тільки очевидно – не Антонович та Житецький» [6, с. 27].

Ці розходження і непорозуміння, що з року у рік посилювалися, призвели «до повного розриву, болючого, тяжкого, але незмірно важного, і в своїх наслідках, як кожна диференціація – в останнім рахунку корисного для усвідомлення завдань українського визволення, соціального і національного» [6, с. 28].

Та це вже було десятима роками пізніше. А тоді такі непередбачувані дії М. Драгоманова збентежили багатьох громадівців, і вони хотіли бодай якось внести ясність у це складне питання і спрямувати працю вченого і публіциста в русло просвітницької діяльності Громади. Ті з громадівців, хто близько стояв до М. Драгоманова, активно листувався з ним, одверто критикуючи окремі положення його публікацій, відступи од домовленостей, застерігали його од помилок, відверто і часом навіть гостро висловлювали з ним незгоди. Наведемо окремі висловлювання громадівців, стосовно діяльності М. Драгоманова, його взаємин з колегами і, ширше – деяких моментів атмосфери в Київській громаді.

Так, П. Житецький, у 1887 році, згадував: «Всі ми добре знаємо, що, починаючи з 75–76 років аж по цей час, живеться нам дуже трудно не тільки від зовнішнього натиску, котрий на хвилиночку тільки ослабив, але ж і од внутрішніх непорозумінь між різними фракціями українського гурту» [13].

А Ю. Цвітківський, як і загалом його колеги-громадівці, не згодні з деякими радикальними висловлюваннями М. Драгоманова, критикує видані ним за кордоном брошури: «Є в мене друзі, які з непередаваним сумом дивляться на ці брошури, написані не українською мовою, і бачать на їх прикладі ухиляння од реальної справи» [13].

Водночас К. Михальчук критикує хибний погляд М. Драгоманова «на «общерусизм» як на щось (нібито) конкретне і органічне», але видавати його «за щось конкретне, без сорому казка, чистісінький «подлог», позаяк тут в дійсності назва «Общерусизм» присвоюється настоящему «культивованому великорусизму» [24, с. 68].

Не розходяться з висловленими думки О. Лоначевського, який писав: «Чому Шевченко так хапає мене за душу? Чому це кожне слово його так ворухить всю мою душу? А тому, що Шевченко докладно знав усе, що я думаю; він прозирає мою душу наскрізь, всі мої бажання доходили йому до самісінького серця; він був ми, він був мое я, та тільки без міри дотепніший, кращий ніж я... Шевченко для мене те, чим я хо-

тів би зробитися. Чи ж не так? Недоля далеко закинула вас від України – але не ваша недоля, а наша: недоля України, – оце вам раз.

Ваші слова до рідної сторони мусять доходити здалеку, але це не ваші слова, а наші з ваших уст – оце вам два.

А третє ось що: наш розум і наша дурість, наша правда, наша неправда, наші добрі і наші злі помисли, – все повинно доходити до вас, до вашої душі, щоб там очиститися і явитися світові світлою і чистою українською правдою» [1, с. 166].

У листі (серпень 1876 р.) до М. Драгоманова М. Старицький висловлюється помірковано, розважливо і водночас влучно: «Жаль. Багато-таки необачного і дитячого було в останні часи: самі роздратували собак, не маючи доброго батога» [1, с. 176].

У своєму листуванні з М. Драгомановим громадівці були щирі й відверті, адже йшлося про долю народу, а це спонукало говорити правду і про «радикалізм», і про соціалістичні ідеї в щойно виданих брошурах, і про «общерусизм», в якому громадівці, на відміну од їхнього колеги, бачили «великоруський шовінізм». Отож, у листуванні була критика окремих положень, була полеміка, були пошуки істини і разом з тим були прохання. Так, сперечаючись і критикуючи, колеги водночас бачили в М. Драгоманові виразника помислів та ідей їхнього загалу. Він, як ніхто з них, чудово володів пером, мав неабиякий хист вченого і публіциста. Члени Громади високо шанували його талант і сподівалися, що він спроможний повідати зарубіжному читачеві про їхні ідеали, їхні погляди і все, що переповнює їхні душі – любов до рідного краю, народу й до України і цим піднесе на вищі шаблі українську мову, історію, просвіту і культуру.

Восени 1876 р. М. Константинович підготував широку статтю для М. Драгоманова з історії українофільства, в якій писав: «...ні «Колокол»... ні Бакунін не задовольняє нас – українців: у нас єсть якийсь свій ідеал, але ми його ще й самі не розчовпали; цей ідеал тільки й може виявитися, як він впливе з серцець багатьох, а не (серця) одної людини» [1, с. 167].

Про це ж саме – про ідеал – веде мову і О. Лоначевський: «Кожен українець носить у собі частину, хоч малесеньку, того всеукраїнського ідеалу. Дайте вишпливти на верх тим частинам, щоб зложилося з них щось ціле. У нас нема часописів (підкреслення наше – Н. П.), не можемо ми мати кожен свою церкву для молитви. У нас один бог – Україна, та не всі ми на один манір молимося тому богові, – кожен по своєму...» [1, с. 167–168].

І громадівці знову й знову звертаються до М. Драгоманова з проханням швидше розпочи-

нати видавання журналу «Громада». Той, у свою чергу, писав, що від них надходить мало кореспонденції, на що громадівці зауважували: менше, мовляв, бракуйте те, що надсилається і дотримуйтеся такого погляду, що слід цінувати інформацію і за її зміст, і за «картинність», жвавість викладу та ін.

З виходом перших брошур (громадівці гаряче виступали за їхнє скоріше й частіше видання) не обійшлося, як уже згадувалося, без серйозних закидів на адресу видання. Вже мовилося про відверто критичне ставлення до того, що брошури написані російською мовою. Тепер О. Лоначевський так само відверто критикує М. Драгоманова за вживання замість слова «Україна» іншого – «Малоросія»: «Зо всіх помилок, які ви коли-небудь зробили, це сама найгірша, а особливо тепер, коли дух національності так прокинувся: на цьому духові можете все будувати, – не кривдьте ж його! Молю, вас, благаю: залишіть «Малоросію» на віки вічні!..» [1, с. 164].

Громадівці нагадують М. Драгоманову знову про потребу видання журналу «Громада». М. Драгоманов пояснює, що не встигає, бо багато роботи, ті ж, хто бував за кордоном, бачили, що журнал затримується ще й тому, що має виходити досить товстою книгою. Це стурбувало громадівців і вони пишуть йому, що їхнє спільне бажання – бачити журнал невеликого обсягу («добре було б, аби він був кишенькового формату!»). Вони, як, наприклад, Ю. Цвітківський, були переконані, що менше розраховують на успіхи громіздких томів, аніж невеличких, зручних для пересилання поштою, брошурок, як їх називали «метеликів» [1, с. 219].

Громадівці знову й знову намагалися звернути увагу на те, що вони хотіли б бачити в своєму журналі. «При цьому потрібно, – писали вони, – щоб у книжці було чути голос українця і стосовно тієї війни, яка йде тепер і йшла минулого року за слов'янства; потрібно забезпечити погляд на політику Росії та на умови політичного слов'янського миру. Одне слово, в цій книжці має бути порухування України з нинішнім часом» [1, с. 227]. Окрім того, вони просили видавати протягом року по 20–40 аркушів брошур, «метеликів», статей. «Якщо надрукуєте більше, гроші знайдуться, бо є немало людей, котрі кажуть: «покажіть «Громаду», і ми дамо гроші» [1, с. 260].

Нарешті, на початку 1878 року громадівці одержали звістку від Ф. Вовка про те, що «перша книжка має вийти», а скоро по тому вона дійшла до Києва. Після першого в тому ж році вийшли 2-й і 3-й томи. Враховуючи той факт, що видання в наш час майже невідоме читачеві, подаємо тут перелік вміщених у загаданих числах журналу статей: 1. Межі нашої мужицької України в Росії і Австрії. Наші сусіди-мужики. Чуже начальство і

панство на нашій землі. Змагання наших простих людей до волі і спілки на всій Україні в козацькі часи XVIII ст. Останній поділ наших людей і неволя в XVII ст. Змагання наших людей до волі і спільності в XIX ст.: письменство українське і наука про Україну в Росії; змагання мужиків до волі і землі. Змагання наших людей до волі духовної в XVI–XVII ст.ст. і попівська неволя в XVIII–XIX ст.: братства міщанські в XVI ст. і селянські в XIX ст. Змагання наших людей до волі і землі в Австрії. Своя воля на своїй Землі. Можливість і вартість своєї української держави. Українська козацька держава XVII ст. і правдива своя воля: товариство і безначальство. Товариство в Січі запорозькій. Товариські і громадівські змагання і наука в Європі і Америці: соціалізм. Однаковість українських і соціальних змагань. 2. Конечна ціль громадської праці... Служба людей з теперішнього панства мужицьким громадам. Проби такої служби на Україні: українські, польські і всеросійські... «Всесвітня спілка робітників» і товариства по країнам і народам. Українські потреби громадівської праці: політичні вільності, осілість по країнам і громадам і спеціальні праці; живі повстання громадських людей...

Наші думки про чужих людей в Україні. Наші супротивники і спільники. Федеральна спілка в Росії і в Австрії. Спілка демократії в недержавних народах у Європі... Спілка Українців з західними слов'янами [1].

2-й номер «Громади» мав такий зміст: Звістки про Україну 1876–1877. Од впорядчика М. Драгоманова; Життя по селам: 1. »Здирство»; А Богатирі і бідні; 1. Поділ землі. 2. У наймах. 3. Мошенства панів і підпанків. Б. Начальство. 2. Царське начальство. 3. Земство. II. »Темнота»; Народні школи на Україні серед життя і письменства в Росії М. Драгоманов; Що нового в газетах? I–V. С-го. Україна і центри. I–III. М. Драгоманова. Одповіді впорядчика; прилога. Лічба «Общества пособия политическим изгнанникам из России». Громада № 3. Женева. «Лихі люди», один листочок з життя. Повість [1].

Одержавши журнали, громадівці відчули цілий ряд незручностей з його розповсюдженням. Вони досить коректно все-таки продовжують просити М. Драгоманова видавати брошури і «метелики» [1, с. 227].

Іншим разом громадівці писали: «Потім Ви будете випускати окремі брошури, в кожній з яких є одна яка-небудь стаття... За такого ведення справи – не буде застою по-перше, легшим буде розповсюдження, по-друге, бажаний якнайскоріший вихід брошур із статтями: «Пропаший час: Україна під московським царством (1654–1876)», «Відповідь полякам», «Становище робітничого питання в Європі» [1, с. 263].

Зважаючи на всі обставини, М. Драгома-

нов пообіцяв окрім видавництва великих книг заснувати й періодичне видання, щось на зразок щомісячної газети, обсягом 3–5 друкованих аркушів. Київська громада підтримала цей намір, але одразу й завважила: видання має бути за обсягом не більше 1 друкованого аркуша [1, с. 263]. Пояснювали громадівці це тим, що на більше у них забрали літературних і типографських засобів. Отож, одного аркуша було б достатньо.

Однак М. Драгоманов не прислухався до думки своїх товаришів. І вийшло тільки одне число цього періодичного видання під назвою «Листок Громади».

Взаємини М. Драгоманова і Київської громади дедалі ставали напруженішими; причиною того була самовпевненість М. Драгоманова, який приймав чимало рішень самостійно, не рахуючись з думкою більшості. Праці, статті М. Драгоманова на політичні теми викликали в Громаді байдужість до його літературних планів, навіть вороже ставлення до пропаганди ним соціалістичних ідей. Це навіть призводило до розбрату й поміж членами Громади. І все ж, не зважаючи на розбіжності в поглядах, Київська громада вважала своїм моральним обов'язком виконувати взятє на себе зобов'язання – матеріально підтримувати М. Драгоманова, його сім'ю та його видання.

Однак матеріально-фінансове забезпечення погіршувалося. Якщо в перші роки, зокрема в 1876 р., кошти М. Драгоманову надсилались досить регулярно, то з часом, коли Громада розчаровувалася в діяльності свого посланця, кошти з різних причин затримувалися, а тим часом витрати зростали. Захоплюючись видавничими і політичними справами, М. Драгоманов часто витрачав кошти не за призначенням, як те визначила Громада, навіть ті, які відпускалися для утримання його сім'ї. Така неупорядкованість витрат ставила в незручне становище і його, і сім'ю.

У лютому 1878 р. громадівці одержали звіт М. Драгоманова за 1877 рік, за яким з'ясувалося, що Громада заборгувала йому значні кошти.

На думку громадівців, така ситуація – просто непорозуміння обох сторін, які не визначали бюджет: «Тут точно не знали ваших витрат на технічний бік справи, а Ви погано знали наші статки» [1, с. 201]. За таких обставин громадівці змушені були відверто писати про свої витрати і вимагати від М. Драгоманова виконання домовленостей: «Необхідно усунути в майбутньому будь-яку можливість подібних непорозумінь, а отже, слід точно й чітко домовитися на майбутнє» [1, с. 201].

Певна річ, немає потреби докладно перебирати нитки та вузли незгод між М. Драгома-

новим і Київською громадою. Основними причинами незгод, з одного боку, був брак коштів у організації і невдоволення М. Драгоманова Київською громадою а, з другого – невдоволення Громади видавничою діяльністю М. Драгоманова, його певним відступом від задекларованих Громадою ідей. Ось чому лідери Київської громади прийняли рішення «точно визначити річний бюджет і з нього не виходити». Визначено було також, скільки зможе і має надсилати Громада коштів М. Драгоманову в Швейцарію, щоб він міг там продовжувати видавничо-пропагандистську діяльність [1, с. 261–262].

Та М. Драгоманов домагався більшого: щоб Громада нарешті остаточно з'ясувала свої погляди щодо його праці, внесла свої корективи й побажання та й сама, принаймні теоретично, вирішила для себе актуальні питання соціально-політичного характеру. Він вважав, що, мовляв, коли в теперішню темну ніч українство не заявлятиме про себе ясно і голосно, то ніхто й не піде за ним, коли настане ранок. Він був переконаний, що цей ранок таки настане, якщо не завдяки Росії, то завдяки Європі. Але Київська громада не поділяла його надій [4, с. 134].

«Ми постійно сварились, лаялись, сіяли безлад, і не в жарт, і надто серйозно й дуже негарно. Все це вкрай подривало моральну основу товариських взаємин, – писав Ю. Цвітківський. – Ми переставали вірити в товариство» [1, с. 224].

Поміж громадівців, переважно молодій генерації, почав ширитися рух прихильників революційної пропаганди.

Старші Громадівці вважали, що революційна пропаганда – це пуста справа. Треба освічувати народ, піднімати його загальну культуру, – це головне завдання. Для цього треба самому багато працювати, вивчати і поширювати питання розвитку науки, освіти, мови, культури народу. «Ось чому не кожен «губошльоп» (так називали громадівці революційних пропагандистів – Н. П.) охоче йде в ряди українофілів, адже це важко для нього; в середовищі губошльопів він уже діяч, що шльопає губами і будь-яку іншу справу зневажає, а тут треба навчатись, багато вчитись й потім працювати, серйозно працювати» [1, с. 225].

Ці розходження між молодими і старшими українофілами загострювались. Старші члени Громади вимагали більшої уваги до драгоманівської діяльності за кордоном, тоді як молодші мали свої інтереси, які цікавили їх більше, ніж, принаймні, діяльність тієї ж Київської громади. Вони не вдовольнялись помірковано-культурницькою діяльністю.

Потрібно було якимось чином усунути непорозуміння між старшим і молодшим поколіннями. У лютому 1878 р. було організовано ве-

лике зібрання цих обох сторін. Від старших громадівців були Ф. Вовк, Я. Шульгін, М. Троцький та інші. На цьому зібранні формально нібито було досягнуто згоди, але насправді відбувся розкол на Стару і Молоду громади [22, с. 145].

Через активну революційну пропагандистську діяльність молодих громадівців адміністративних переслідувань зазнає і Стара громада, їх називали «мирними революціонерами» і вважали надзвичайно небезпечними для уряду [22, с. 148].

Одним з основних завдань Громади, як і раніше, залишалася підтримка закордонного видання часопису «Громада». Як і раніше, між М. Драгомановим і громадівцями відбувалося листування, приїздили до нього посередники, аби привести зміст часопису у відповідність із орієнтаціями старогромадівців, які фінансували видання. Старші громадівці висловлювали незадоволення діяльністю М. Драгоманова в Женеві, їм не подобалося, що він «багато уваги покладав на зв'язки з російськими емігрантськими гуртками, працював у їхніх виданнях і залишав на боці головне своє діло» [2, с. 129].

Не маючи ні моральної, ні постійної матеріальної підтримки, М. Драгоманов нервувався і нарікав на Громаду, що, мовляв, не дотримується обіцянок і нездатна не тільки до політичної, а навіть і до видавничої роботи. Гостро докоряв Громаді за дилетантизм, архаїчну романтику і лакейську філософію. Він навіть радив їм краще зрестися всякої провідної ролі в пропаганді українства як національно-політичного руху [4, с. 131]. Шукаючи виходу з цього незгасаючого конфлікту, Громада просила В. Антоновича, який від'їжджав на стажування за кордон, зустрітись з М. Драгомановим і внести ясність у взаємини та спільну діяльність [4, с. 131]. У жовтні 1880 р. така зустріч відбулася. Але більшість питань політичного характеру, які були основною причиною незгод, так і залишились невирішеними, що і позначалося на взаєминах М. Драгоманова з Громадою [4, с. 133].

У листах до громадівців М. Драгоманов, висловлював прохання, аби вони з'ясували своє ставлення до його праці. У відповідь, громадівці підготували розгорнутого листа з 11 пунктів, у якому чітко виклали свою позицію щодо змісту часопису «Громада» та діяльності його редактора. З огляду на важливість, процитуємо його з незначними скороченнями:

«– Київські українці поділяють основні положення програми українського часопису «Громада», не торкаючись подробиць, щодо яких можливі незгоди.

– Українці асигнують 600 р. на 1881 р. на підтримку літературної справи за кордоном. Завдання цього видання – критика нинішнього

політичного ладу в російській державі та роз'яснення принципів українства...

– Партія зобов'язується підтримувати літературне зарубіжне видання статтями з Росії з приводу сучасних подій і кореспонденціями...

– Беручи до уваги особливу складність літературних зносин із закордоном... партія вважає найбільш відповідним до нинішніх умов існування в Росії видання не періодичного, а такого, що видається окремими брошурами; вони придатні для оцінки сучасних подій та існуючих в Росії політичних порядків, а також для принципового роз'яснення основ українства...

– Якщо літературне видання буде винятково періодичним, тоді партія братиме в ньому участь тільки кореспонденціями.

– Мова брошур або українська, або російська літературна; українською бажано видавати такі брошури, матеріал яких має винятково український характер, або в яких провідна ідея, принципи українства відносяться безпосередньо до України, а не до теоретизування про федеративне ладування...

– Киянам дуже хотілось би, щоб за кордоном висловлювалися за визволення малоросійських шкіл від русифікаторів і русифікації, загалом, щоб висловлювалися і в російських легальних виданнях, як-от «Вестник Европы» або ж «Порядок», який готується до друку» [1, с. 264–265].

Що ж до політичної діяльності, то громаді, як і раніше, були переконані, що обраний ними один раз у житті шлях культурно-освітньої діяльності, – то і є правильний шлях. Вони були переконані, що в інтересах справи «треба від уряду не домогатись якихось уступок, а прохати (підкреслено нами – Н. П.) в нього пільг і полегшень, доводячи, що українство зовсім не є якимсь шкідливим з політичного погляду рухом, що воно переслідує виключно літературні завдання: хоче підняти просвіту в народі й розвинути українське красне письменство» [8, с. 68].

Однак, М. Драгоманов гостро і критично поставився до цього листа своїх київських колег, а громаді не заперечуючи власних компромісних міркувань, вважали їх доречними. Будучи переконаними, що розв'язати національне питання і проблеми соціально-політичних умов життя українського народу можливо лише засобами культурно-освітньої діяльності. П. Житецький, подав записку начальнику III відділення генералу О. Дрентельну, в якій схарактеризував культурно-освітній напрям діяльності українофілів. Він наголошував, що «українофіли, люди мирного прогресу, зігріті чуттям родолюбства», і переконував, що українофільство не має нічого спільного з політикою і соціально-революційним рухом. П. Житецький стверджував, що соціально-революційний рух – явище

більш загальне, аніж українофільство і що цей революційний струмінь виявляє себе не тільки в малоросійському, а й у великоросійському та в польському суспільстві [27].

Як показує листування між громадівцями і М. Драгомановим, одним з непорозумінь була справа з виданням українських народних пісень, яке мало стати продовженням, виданих у Києві «Исторических песен малорусского народа».

Громадівці вважали, що М. Драгоманов багато уваги приділяв зв'язкам з російськими емігрантськими гуртками, а видання українських пісень залишав поза увагою. З цього приводу, за дорученням Громади М. Біляківський писав М. Драгоманову: «Громада просить Вас взятися за обробки історичних пісень, маючи на увазі руську цензуру, і опрацьований матеріал переслати в Росію, для друку. Кияни рішуче не радять (виділено в тексті – Н. П.) Вам видавати Вашу роботу за кордоном; це означає вже спочатку приректи її на повну недоступність для великої маси читачів, які могли б бути в Росії» [1, с. 266].

Громадівці час від часу залагоджували суперечки та незгоди з М. Драгомановим. Хоча були окремі затримки із надсиланням згідно з домовленостями М. Драгоманову грошей, Громада завжди намагалася дотримуватися обіцяного. Так, у 1880 р. Громада запланувала асигнувати 3000 крб., з яких половина мала бути використана на друкування за кордоном історичних пісень, а друга – на забезпечення його сім'ї. Але враховуючи, що М. Драгоманов наполягав на виданні історичних пісень за кордоном, а Громада не підтримувала цього, то відповідно, фінансову підтримку вона зменшувала вдвоє і гарантувала йому на утримання 1,5 тис. крб. щорічно [1, с. 266].

Принагідно зазначимо, що в окремих дослідженнях зустрічається звинувачення Громади у припиненні і неакуратності фінансування М. Драгоманова. Та й останній часто за це нарікав на старогромадівців.

Все ж громадівці добросовісно, – нехай їм і непросто було зібрати відповідні кошти – підтримували його і забезпечували можливість працювати [14].

Зрозуміло й інше: дедалі менше залишалося людей, які свого часу уклали спілку з М. Драгомановим задля видання літератури, розвитку науки й утвердження української мови. Одні пристаріли, інші хворіли, а треті – що ж? – відійшли у вічність.

Чим далі загострювалися і відносини між А. Антоновичем і М. Драгомановим. Їхні стосунки – особлива сторінка в історії Київської громади і, кажучи на правду, в історії України. Вони широко висвітлені сучасними дослідниками

В. Ульяновським та В. Коротким [25, с. 64]. Зрештою, багатьма іншими, – візьміть до рук книги українських літературознавців про М. Драгоманова...

Немає потреби далі зупинятися на цьому. Скажемо лише, що в 1885 р. відбувся остаточний розрив між двома видатними вченими. І якщо М. Драгоманов у своїх листах і спогадах головною причиною цього розриву називає неоднакове ставлення як до української політики в Росії, так і до української справи в Галичині, то дещо на іншого погляду дотримувався В. Антонович. Він був переконаний: для розвитку культурно-національного руху в Галичині треба добиватися певного реального просування за допомогою порозуміння з правлячими польськими колами та боротися з галицьким москвофільством, яке ослаблювало український національний рух зсередини.

Натомість М. Драгоманов відстоював думку, що поліпшення долі українського народу в Галичині треба добиватися шляхом безкомпромісної боротьби з «центральною та краєвою владою», організовуючи народні маси під радикальними економічними й політичними гаслами і еднаючись з радикальними польськими та москвофільськими елементами. Політику компромісів, або вона називалася «угодовою», осуджував М. Драгоманов як реакційну і націоналістичну [8, с. 71].

Як бачимо, розходження були надто принципові. Крім того, ведучи мову про майбутній устрій України, В. Антонович виступав за південно-західнослов'янський, але не російський федералізм, а М. Драгоманов виступав за останній. Про молодогромадівські гуртки «політиків» В. Антонович відгукувався негативно, а М. Драгоманов – позитивно. Значення російської літератури для української інтелігенції В. Антонович оцінював негативно, а М. Драгоманов – позитивно [25, с. 66]. І якщо М. Драгоманов у своїх листах і спогадах відгукувався несхвально про В. Антоновича, часто навіть грубо та образливо, то останній, навпаки, ніколи жодним словом не образив свого товариша.

Після цього розриву відбувся й остаточний розрив М. Драгоманова зі Старою громадою. Мудрий і проникливий І. Франко писав: «Се був формальний розрив, найтяжчий удар для Драгоманова, удар, що підкопав його здоров'я і, можна сказати, загнав його в могилу. А проте сей розрив був зовсім природний; се було банкрутство «общерусизму на українським ґрунті», і Драгоманов, що почував себе в першій лінії росіянином, а тільки в другій українцем, перший упав його жертвою» [26, с. 491].

Старогромадівці не думали припиняти діяльність М. Драгоманова за кордоном чи роз-

ривати з ним взаємини, – вони хотіли остаточно і рішуче переорієнтувати його з політичної дороги на освітньо-культурну. Громадівці писали «не без сердечного болю», що, враховуючи ту страшну реакцію, яка ширилася тоді в Росії, не стало можливості продовжувати політичну боротьбу, друкувати політичну літературу. На прикладі останнього десятиліття, зазначали вони, видані М. Драгомановим за кордоном політичні книжки, брошури і статті, так мало вплинули на громадянську атмосферу Росії, що продовжувати видавати їх за таких умов просто не варто [1, с. 268]. Одна з причин такого стану, – не приходували громадівці, – неможливість поширювати політичну літературу на книжковому ринку в Росії. Громадівці, по суті, просили М. Драгоманова зрозуміти, що подібні видання тепер для них не потрібні.

Київська громада просила М. Драгоманова «постаратися можливо частіше виступати в зарубіжній періодиці із заявами про Україну та з її питань, щоб час од часу Європа згадувала про існування нашої вітчизни та її тяжкий стан. Разом з тим вони просили працювати і для російських періодичних видань, для чого слід забезпечити сувору конспірацію (наприклад, не ставити під статтею своє ім'я, самому не писати від руки тексту, надсилати в Галичину не з Женеви, а на одну з конспіративних адрес і т.ін.). Звичайно, це були нелегкі для М. Драгоманова вимоги. Згадувалось і про нелегкий матеріальний стан Київської громади, яка вже була неспроможна фінансово забезпечити його так, як раніше. Вони не відступали од визначених умов, але застерігали: зараз зовсім інші в них статки й можливості [1, с. 269].

Певна річ, такий лист громадівців обурив Драгоманова до глибини душі, вчений сприйняв його «за чисту відставку». Він не згодився з жодною пропозицією чи зауваженням, апелював до справедливості, звинувачував логічно та переконливо і найбільше – в аполітичності та політичному боягузстві.

«Що ж, – писав він, – я завше казав і казатиму, що українофілам, котрі не хочуть ризикувати собою, треба в Росії притаїтись («знати не знаю, ведати не ведаю»), але вже за границею показувати свою думку ясно і без уразок, щоб була маяком для сміливих. Собі й справі на лихо наші українофіли завше хотіли бути якоюсь півлегальною опозицією, підтаємними діячами, – і таким чином подавали самі на себе доноси уряду і не заробляли ніякої пошани ні для своїх осіб, ні для ідеї в громаді. То що буде, коли вмре українське політичне слово за границею?» [1, с. 272].

Особливо гостро реагував М. Драгоманов на фразу про «бесполезность» його видань. Залишаючись при своїй думці, він писав:

«...Скільки б Ви мені не казали, що мої пол. видання «безполезні», з свого боку, «прошу прийняти мою безпосередню заяву» про те, що на цих же тижнях, скінчивши деякі розпочаті історико-літературні роботи, сяду писати дві брошури: «Українофільський консерватизм і протестантизм на Україні» й «Австро-уніатська реакція й український рух у Галичині». Я не вірю, щоб... мої брошури мали безпосередні результати, але я певний, що через якийсь час навіть Ви самі скажете мені спасибі за те, що я не промовчав, не залишив без протесту безглуздий розрив з ліпшими традиціями нашого народу і громади, не кажучи вже про європейську культуру... я зроблю все можливе, в крайнім случаї попрошу матір, щоб продала частину хутора та викінчу видання стереотипного Шевченка (воно вже майже набрано, треба тільки заплатити долг на стереотипах та знайти гроші на тиск, папір, перепліт і т.і. Тим грошам, що мені прислали, я маю рахунок, їх не стало б на те, щоб оплатити самий набір, як і частину стереотипів, оплачував, значить, я сам) вже задля одного того, щоб запротестувати проти кастрації Кобзаря галицькими народо-вцями, котрі так його обчистили, що ніякій рос. цензурі і не снилось... А там нехай «потомство» (не дуже далеке) розсудить нас: чи те полезно, чи «бесполезно» [1, с. 273].

Щоб краще зрозуміти суть розходжень і причину розриву між М. Драгомановим і Старою громадою, треба було б навести два листи – один громадівців (без дати), другий М. Драгоманова (від 3.02.1887 р.). Проте, обмежені обсягом публікації, зупинимось на листі Старої Громади, лист же М. Драгоманова друкувався у науковій літературі.

Отже, громадівці переконливо стверджували: вони ніколи не мали наміру зраджувати принципи, що їх разом з Драгомановим сповідували раніше. Інша справа, що час і обставини сучасного життя вимагали змін, і найперше – в програмі діяльності Громади. «Коли ж ми вирішили змінити нашу програму... то, – говорили вони, – мали за свій обов'язок звістити про це Вас, яко активнішого свого товариша, і, оповіщаючи Вас, ми тільки бажали того, щоб Ви згодились з нашою новою програмою» [22].

Громадівці сподівалися, що М. Драгоманов зрозуміє їх і повірить їм, адже вони «живуть тут на місці», і «бачать все, що робиться навкруги». «Вам доводиться жити в чужім краї, – писали громадівці, – одірваному від сьогочасних потреб місцевих і тільки знающому про них з часописів (по часописах тільки можна пізнати загальний стан життя, а не частковий), та з листів знайомих Вам людей, ми ж, здається, маємо право лічитись Вашими знайомими, котрим можна вірити, якщо не більше, то стільки ж як другим» [22].

Громадівці вважали, що в їхній організації має бути певний порядок. І якщо більшість схвалює якість рішення чи програму, то вони повинні виконуватись усіма і на них мають зважати всі. «А якщо Ви, – писали громадівці, – не можете прийняти нашої програми, то ми, по своїй конститутції отставку (виділено в тексті – Н. П.) не посилаємо, а покладаємо це діло на Ваш розсуд і на одновідь Вашого серця...» [1, с. 287–300].

У листах М. Драгоманов звинувачував Громаду в недотриманні згоди про надсилання відповідних матеріалів для статей, брошур і для журналу. Громада визнавала свою неакуратність, але заявляла: робилось це не навмисно, були об'єктивні причини, і вони відомі Михайлові Петровичу.

І таких звинувачень в листах з обох боків було немало. Коли читаєш листи громадівців до М. Драгоманова, а його – до них, важко визначити, хто, де, коли і в чому винен. Кожен по-своєму мав рацію, кожному співчуваєш і переживаєш ті непорозуміння, які сталися між ними. Але цей факт ще раз переконує: все тоді було не так просто, як тепер здається, багато що пішло навіки од нас із втраченими листами, щоденниками, документами – пішло в небуття і разом з людьми, прекрасними, відданими патріотами. І наше завдання – бодай по краплині відтворити правду тогочасних подій!

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Архів Михайла Драгоманова. – Варшава, 1937.
2. Білінський Микола. З минулого пережитого / Білінський Микола // Україна. – 1928. – № 1. – С. 129.
3. Волков Ф. П. П. Чубинский. Отрывки из личных воспоминаний / Ф. Волков // Украинская жизнь. – 1914. – № 1. – С. 20–45.
4. Глушко С. Спомини Ірини Володимирівни Антонович про М. П. Драгоманова / С. Глушко // Україна. – 1926. – № 4. – С. 124–134.
5. Грушевський М. Ганебній пам'яті / М. Грушевський // Україна. – 1926. – № 4 – С. 48.
6. Грушевський М. Місія Драгоманова / М. Грушевський // Україна. – 1926. – № 2–3. – С. 4–16.
7. Грушевський М. П'ятдесят літ «Історических песен малорусского народа» Антоновича і Драгоманова / М. Грушевський // Україна. – 1924. – № 2. – С. 97–109.
8. Дорошенко Д. Володимир Антонович: його життя й наукова та громадська діяльність / Д. Дорошенко. – Прага, 1942. – 167 с.
9. Драгоманов М. Австро-руські спомини (1867–1877) / М. Драгоманов. – Львів, 1889. – 456 с.

10. Драгоманов М. Автобіографія / М. Драгоманов // Самі про себе. Автобіографії видатних українців XIX ст. – Нью-Йорк, 1989. – С. 129.
11. Драгоманов М. Листи до І. Франка (1887–1895) / М. Драгоманов. – Львів, 1908. – С. 36.
12. Житецький Ігнат. Останній виїзд М. П. Драгоманова за кордон / Житецький Ігнат // Україна. – 1926. – № 2–3. – С. 32.
13. ІР НБУ ім. В. І. Вернадського, ф. 1, № 46604.
14. ІР НБУ ім. В. І. Вернадського, ф. 10, № 5301, арк. 5.
15. Міяковський В. Звільнення Драгоманова з Київського університету / В. Міяковський // Україна. – 1926. – № 2–3. – С. 92.
16. Павлик М. Михайло Петрович Драгоманов: 1841–1895: його ювілей, смерть, автобіографія / М. Павлик. – Львів, 1896. – 476 с.
17. Познанский Б. Воспоминания / Б. Познанский // Украинская жизнь. – 1913. – № 1. – С. 25–44; № 2. – С. 10–26; № 3. – С. 15–24; № 4. – С. 23–83; № 5. – С. 41–51.
18. Промова П. Житецького на роковинах Шевченка (1878) // ІР НБУ ім. В. І. Вернадського, ф. 1, № 46600, арк. 1–32.
19. Рудько М. П. Революційне народництво 70-х років XIX ст. і українські «Громади» (Лист С. А. Подолинського про «українську соціально-демократичну партію») / М. П. Рудько // Український історичний журнал. – 1968. – № 9. – С. 126.
20. Русова С. Михайло Драгоманов (1841–1895) / С. Русова. – К., 1918. – С. 23.
21. Русова С. Мої спомини (1879–1915 рр.) / С. Русова // За сто літ. – 1928. – № 3. – С. 146–205.
22. Рябінін-Скляревський Ол. Київська Громада 1870-х рр. / Рябінін-Скляревський Ол. // Україна. – 1927. – № 1–2. – С. 144.
23. Спомини Ірини Володимирівни Антонович про М. П. Драгоманова (Записав і до друку приладив С. Глушко) / Україна. – 1926. – № 4. – С. 120–134.
24. Тулуб О. Невідомий автобіографічний лист К. Михальчука / О. Тулуб // Україна. – 1927. – № 5. – С. 68.
25. Ульяновський В. Володимир Антонович: образ на тлі епохи / В. Ульяновський, В. Короткий. – К.: Міжнародна фінансова агенція, 1997. – С. 64–66.
26. Франко І. З останніх десятиліть XIX в. / І. Франко // Зібр. тв. : у 50 т. – К., 1984. – Т. 41. – С. 491.
27. ЦДІА у м. Києві, ф. 274, оп. 1, спр. 207, арк. 396.
28. Щоденник Олександра Кістяківського // Київська старовина. – 1992. – № 6. – С. 15–32.